

лізм не є чинником руйнування націй. Це явище потрібно сприймати як специфічну умову Старого світу, з його «щільним» культурним простором, який сформовано «старими» націями, що пройшли етап державництва.

Історично склалося так, що буття нації і держава рідко ототожнюються одна з одною, а національна домінанта в державній політиці ні до чого позитивного не приводила. У вітчизняному історичному досвіді ідея громадянського суспільства вибудовувалась з ідеї національної єдності спільноти, яка виборювала свої права самовизначення. Партикулярні асоціації свого часу жили існування нації, остання, в свою чергу, підтримує життєдіяльність громадянського суспільства.

Список літератури: 1. Грабовський О.Д. Сочинения. СПб., 2001. 2. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. К., 1993. 3. Ковалевський М.М. Общее учение о государстве: Лекции. СПб., 1909. 4. Кістяківський Б.О. Вибране. К., 1996. 5. Кістяковський Б.О. Соціальні науки і право. Очерки методології соціальних наук і загальної теорії права // Кістяковський Б.О. Філософія і соціологія права. СПб., 199. 6. Уоттс Рональд Л. Федеративні системи. Х., 2002.

Надійшла до редколегії 28.04.05

Є.О. Гайдар

БЕЗПРИТУЛЬНІСТЬ ТА БЕЗДОГЛЯДНІСТЬ: ІСТОРИКО-ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Безпритульні та бездоглядні діти як соціальне явище є однолітками української незалежності й демократичних перетворень. Саме трансформаційні процеси у нашому суспільстві дали початок падінню життєвого рівня населення. До розряду матеріально неблагополучних потрапила величезна кількість українських сімей. Неспроможність батьків та осіб, які їх замінюють, подолати існуючі життєві труднощі як матеріального, так й психологічного характеру досить боляче вдарила по найбільш незахищеній категорії – дітях. Діти з неблагополучних сімей, де батьки або особи, які їх замінюють, опинилися позбавленими батьківського контролю, турботи, участі. Вони стали бездоглядними при живих батьках. Бездоглядність та безпритульність – явища, які мають багатовікову історію та йдуть практично завжди поруч, обумовлюючи одне одного. Бездоглядність виникає у результаті війн, революцій, голоду, стихійних лих, епідемій та й інших потрясінь, що викликають стан аномії, який був всеохопно досліджений французьким соціологом Е.Дюркгеймом на прикладі вивчення причин самогубств [1]. Сплеску бездоглядності сприяють економічні кризи, безробіття, нестатки й дитяча експлуатація, а також конфліктна обстановка у сім'ях, аморальна поведінка батьків, жорстоке поводження з дітьми, тобто будь-яке послаблення впливу інститутів соціального контролю. Бездоглядність неминує супроводжують важкі соціальні наслідки: зростання кількості правопорушень, злочинність неповнолітніх, дитяча проституція, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія.

Найбільш значний внесок у вивчення соціального феномена безпритульності та бездоглядності зробили юристи Д.Дріль, А.Зак, М.Гернет, С.Позднішев, А.Долгова, В.Устинова, А.Міллер, В.Кудряцев, Г.Міньковський, Ф.Думко, соціальні педагоги А.Макаренко, В.Сухомлинський [2,3,4,5,6,7].

Аналіз існуючої літератури та законодавства дозволяє подати таке визначення бездоглядності – це становище неповнолітнього, контроль за поведінкою якого відсутній унаслідок невиконання або неналежного виконання обов'язків щодо його виховання, навчання, утримання з боку батьків або законних представників чи посадових осіб, які несуть відповідальність за його догляд згідно з чинним законодавством.

Безпритульність – стан неповнолітнього, пов'язаний з відсутністю у нього прав на конкретне житлове приміщення (будинок, будівлю), яке він зміг би використовувати для свого постійного мешкання і у якому він міг би зареєструватися за місцем проживання.

В українському законодавстві досі немає чіткого визначення поняття «безпритульний», але аналіз профільних законів дозволяє виокремити деякі категорії підлітків, яких на законних підставах може бути поміщено до притулку. Це підлітки, яких:

- заблукали;
- були покинуті батьками або піклувальниками;
- жебракують і місце перебування їх батьків не встановлено;
- залишилися без піклування батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників);
- залишили сім'ю чи навчальний заклад;
- вилучені кримінальною міліцією у справах неповнолітніх із сімей, перебування в яких загрожувало їх життю і здоров'ю;
- втратили зв'язок з батьками під час стихійного лиха, аварії, катастрофи, інших надзвичайних подій;
- не мають постійного місця проживання і засобів до життя;
- підкинуті та безпритульні діти;
- самі звернулися за допомогою до адміністрації притулку;
- відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк [8].

Як відомо, бездоглядність набула загрозливого характеру після Першої світової війни та Жовтневої революції 1917 (наприклад, вже до 1922 р/ налічувалося десь близько 7 млн бездоглядних). Проблемами їх займалася Державна Рада захисту дітей (1919, голова А.В. Луначарський), наркомпрос, Комісія з поліпшення життя дітей ВЦВК (1921, Дитяча комісія ВЦВК, голова Ф.Е. Держинський), соціальні інспекції на місцях, Фонд імені Леніна для надання допомоги бездоглядним дітям (1924). В 1926 р. були прийняті Постанови ЦВК й РНК СРСР «Про заходи боротьби з дитячою бездоглядністю».

Система ліквідації бездоглядності складалася з виявлення й контролю за бездоглядними дітьми, неблагополучними сім'ями, соціальної допомоги й профілактики бездоглядності. Було організовано дитячі виховні уста-

нови інтернатного типу – дитячі будинки, трудові комуни, школи – колонії, школи – комуни, дитячі містечка та ін. Широко застосовувалися патронат, всиновлення, опіка та піклування.

До середини 20-х рр. у педагогічних колах тривала дискусія про природу бездоглядності. Ціла низка педагогів й психологів дотримувалася точки зору, яка була також розповсюджена у Західній Європі й Америці, що основні причини бездоглядності пов'язані з природженою дефективністю й психологічними девіаціями підлітків. Бездоглядних зараховували до дефективних дітей й маргінальних та антисоціальних елементів, пропонували виховувати їх у закритих установах. П.П. Блонський у статті «Про так звану моральну дефективність» виступив з критикою подібних поглядів. Декілька років потому у другій половині 20-х рр. було визнано, що бездоглядні діти – це у своїй більшості нормальні підлітки, які в силу соціально – економічних обставин були вимушені самостійно боротися за власне існування. Бездоглядні діти відрізнялися від своїх однолітків з нормальних сімей більш сильним інстинктом самозбереження, підвищеною збудженістю, адиктивною поведінкою до наркотиків, алкоголю, деякі з них передчасно розпочинали статеве життя. Досвідчені педагоги намагалися створювати бездоглядним дітям максимальні можливості для нормального розвитку, виявлення самостійності, ініціативи, корисної творчої діяльності. Успішний досвід роботи був накопичений у колонії ім. М.Горького й Комуні імені Ф.Е. Дзержинського під керівництвом А.С. Макаренка, Більшовицькій трудовій комуні (М.С. Погребінський), Школі ім. Ф.М. Достоєвського (В.Н. Сорока – Росинський) й школі – колонії «Червоні зорі» (І.В. Іонін). До середини 30-х рр. масова бездоглядність була в основному ліквідована. Небезпека нової хвилі бездоглядності знов виникла у роки Великої Вітчизняної війни, але завдяки своєчасним заходам її було швидко подолано.

У 50–60 рр. вважалося, що в індустріально розвинених країнах з бездоглядністю покінчено ще у ХХ ст. Однак, на кінці ХХ – поч. ХХІ ст. виник феномен нової хвилі бездоглядності – так звані діти вулиць. Особливість сучасної бездоглядності в тому, що до її причин додалися урбанізація й технічний прогрес, які провокують постійну зростаючу міграцію населення з сільської місцевості до міст, зростання та укрупнення міст, а як наслідок – слабка керованість міської інфраструктури, а також послаблення соціалізаційних функцій сім'ї, важке становище жінок, не задоволення потреб дітей й молоді в установах освіти. За останні 15 років в Україні відбулося зниження реального рівня соціально – правового й економічно забезпеченого захисту дитинства і як наслідок – зріст бездоглядності. За деякими даними, на кінець 2004 р. в Україні нараховувалося більш ніж 100 тис. бездоглядних дітей, але це лише офіційна статистика органів міліції та служб у справах неповнолітніх, за даними соціологічних опитувань реальна цифра перевищує офіційну у 4–5 разів. Причинами такої ситуації стало різке зниження доходів та рівня життя населення внаслідок структурних змін у галузях економіки, збитковості багатьох підприємств виробничої сфери, недосконалої фінансово – кредитних механізмів, різкого збільшення наявного та

прихованого безробіття, неготовність навчальних та соціальних закладів, правоохоронних органів проводити роботу з такими категоріями населення в ринкових умовах. Крім того, свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишити територію України не підкріплюються достатньою освітньою, правовою та інформаційною роботою серед громадян, яка б допомогла реалізовувати правові норми, передбачені Конституцією України. Бездоглядні діти не включаються у систему цінностей суспільства, стають лише спостерігачами чужого життя. Постійний страх перед навколишнім середовищем, у свою чергу, викликає у дітях агресивність, намагання знайти захист в різних групах (шайках, бандах й т.п.), де діти також часто піддаються експлуатації, втягуються у злочинний бізнес. На профілактичному обліку служб у справах неповнолітніх перебуває понад 129 тис. підлітків, які бродяжать та жебракують, схильні до правопорушень, вживають наркотичні речовини та алкогольні напої тощо. В органах внутрішніх справ нині перебуває понад 46 тис. неповнолітніх правопорушників. Лише за 2003 рік виявлено та поставлено на облік кримінальною міліцією у справах неповнолітніх майже 23 тис. таких дітей. За цей період за скоєння правопорушень в органах внутрішніх справ перебувало 69,6 тис. неповнолітніх, з них за бродяжництво та жебракування – 17,9 тисячі [9].

Основною причиною виникнення та росту бездоглядності та безприступності є розпад державної інфраструктури соціалізації й суспільного виховання дітей без формування нової ефективної структури соціалізації та дозвілля дітей в умовах ринкових відносин. Істотно зменшилася кількість, зросла платність та знизилася доступність для сімей дитячих дошкільних закладів, освітніх установ, будинків культури, спортивних закладів, музеїв, установ сімейного відпочинку й літнього відпочинку дітей, музичних та художніх шкіл. Припинили функціонування піонерська організація та комсомол, чисельні безплатні шкільні гуртки та секції. Негативну роль відіграло скасування загальної обов'язкової середньої освіти, після закінчення 9 класу значна кількість 15 – річних підлітків ніде не працюють й не навчаються. Загальноосвітня школа зараз не відповідає за загальність середньої освіти, що можна охарактеризувати як втрату агента соціалізації підлітків, або часткову втрату його функцій.

Ще одною причиною бездоглядності є криза сімей: зростання бідності, погіршення умов життєдіяльності й руйнація моральних цінностей та виховного потенціалу сімей. У 2003 р. реальні прибутки населення склали лише близько 40% рівня 1990 р., а коефіцієнт диференціації прибутків збільшився з 4,5 до 14 разів. Поряд з традиційними бідними – неповними сім'ями, сім'ями пенсіонерів та інвалідів, багатодітними сім'ями, студентськими сім'ями, в Україні з'явилися так звані «нові бідні» – повні сім'ї з працюючими батьками й 1–2 дітьми, які складають половину бідних сімей. Це сім'ї, де батьки працюють у бюджетних установах, на колишніх державних підприємствах, що досі мають низьку заробітну платню, а також сім'ї безробітних [10].

Сьогодні послаблений виховний потенціал сім'ї, руйнуються її моральні підвалини, втрачаються фундаментальні людські цінності. Збільшується кількість дітей, що постраждали від жорстокості батьків, психологічного, фізичного й сексуального насильства. У лікарні поміщують малолітніх дітей, які тривалий час залишаються без догляду та їжі. Збільшується кількість дітей з сімей, у яких батьки втратили спроможність нагодувати й вдягнути власних дітей, дати їм освіту та виховання. У зв'язку з пияцтвом та наркоманією, аморальним способом життя, через відмову від утримання й виховання дітей держава змушена позбавляти батьків батьківських прав.

Ліквідація й профілактика бездоглядності вимагають гуманного підходу до особи бездоглядного на засадах партнерства й координації зусиль державних, громадських організацій, благодійних та бізнес – структур. У багатьох державах поряд з загальними соціальними існують спеціальні піклувальницькі програми. Досвід багатьох країн свідчить, що традиційні заходи профілактики бездоглядності (створення спеціальних виховних установ: дитячих будинків, притулків, приймальників – розподільників тощо), а також утримання бездоглядних дітей, які скоїли правопорушення або злочини, в установах закритого типу не дають очікуваного результату та не призводять до виправлення та ресоціалізації підлітків, а навпаки, призводить до росту рецидивної злочинності (43%) серед неповнолітніх бездоглядних. Більш того, особливе занепокоєння викликає той факт, що 6% бездоглядних, які стоять на профілактичному обліку – хворі на різні інфекційні захворювання (СНІД, туберкульоз, гепатит тощо), 3,7% – зловживають наркотичними засобами, 5,4% – хронічні алкоголіки [10].

Основними заходами профілактики бездоглядності, на нашу думку, повинні стати всиновлення, опіка й піклування, застосування моделей фостерних сімей і тільки за умови неможливості забезпечити дитині сімейне або квазісімейне виховання альтернативою йому можуть виступати виховні установи, що спроможні відтворити умови виховання, наближені до сімейних, адаптацію дітей до нормального життя у суспільстві (сімейні дитячі будинки, громади, дитячі села й та ін.). Ліквідувати проблему бездоглядності здатне лише суспільство, яке зможе поставити дитину у центр власних стратегічних інтересів і яке надає першочергове значення етиці опіки та благодійності.

Список літератури: 1. Э.Дюркгейм. Самоубийство: социологический этюд. М., 1994. 2.Детская беспзорность и безнадзорность: проблемы, пути решения// Аналитический вестник Совета Федерации Федерального собрания РФ №20. М., 2002. 3. Дитяча бездоглядність та безпритульність: історія, проблеми пошуки: Навчальний посібник / В.М. Оржеховська, В.Є. Виногорова – Бондаренко. К., 2004. 4. Дубинин Н.П., Карпец И.И., Кудрявцев В.Н. Генетика, поведение, ответственность. М., 1982. 5. Кудрявцев В.Н. Право и поведение. М., 1978. 6. Підліток у великому місті: фактори та механізм соціалізації. Колективна монографія./ Під ред.. Л.Г. Сокурняської. Харків, 2000. 7.Социальные факторы преступности. Приват – доцент М.Н.Гернет, 1905. – Електронний ресурс: <http://allpravo.ru> 2004. 8. Постанова КМУ від 9 червня 1997 р. №565 «Про Типове положення про притулок для неповнолітніх слу-

жби у справах неповнолітніх» // Електроний ресурс: <http://rada.kiev.ua>. 9. Постанова Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань «Про проблему бездомних громадян та безпритульних дітей і шляхи її подолання»» // Відомості Верховної Ради. 2004. №16. Ст.246 10. Формування здорового способу життя української молоді: стан, проблеми, перспективи // Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2002 року). К., 2003.

Надійшла до редколегії 18.05.05

О.В. Марцеляк

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ СПЕЦІАЛІЗОВАНИМИ ОМБУДСМАНАМИ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Посилення на сучасному етапі інтеграційних зв'язків України з європейськими і трансатлантичними структурами має за мету збагачення національної практики державотворення світовими здобутками у цій сфері. Україна бажає влитися у міжнародну спільноту демократичних країн рівноправним партнером. Для цього їй необхідно вивчати та впроваджувати у вітчизняну практику міжнародні стандарти демократії, основу яких складають права людини.

Сьогодні саме права людини становлять перепони тоталітаризму, всевладдю і свавілля державних структур. Вони встановлюють параметри взаємовідносин людини, суспільства і держави, їх відповідальність, визначають сферу свободи і самовизначення особи, її автономію, забезпечують розкриття економічного, політичного, соціального, творчого і громадянського потенціалу кожної особи. Права та свободи людини і громадянина упорядковують і координують суспільні зв'язки і відносини на основі загально визначених норм і стандартів у галузі прав людини.

Визнання людини, її прав і свобод вищою соціальною цінністю стало конституційним обов'язком цілого ряду розвинутих країн та держав, що стоять на шляху демократичних перетворень, які основною метою здійснюваних в суспільстві змін вбачають демократизацію статусу особи, створення людині гідних умов для життя і діяльності, активної участі в політиці й управлінні, гарантування їй свободи, недоторканності та соціальної захищеності. Це визнання має у своїй основі суспільну згоду, громадянський мир та політичну стабільність.

На цих засадах мають ґрунтуватися і демократичні перетворення в Україні. Формування громадянського суспільства та становлення правової, демократичної, соціальної держави настійно вимагають політичної, соціальної, економічної, культурної модернізації сучасного українського суспільства й механізму державної влади. І одне з найбільш складних завдань сучасної суспільно-політичної реформи в нашій державі полягає в зміні взаємовідносин влади і людини, налагодженні дієвого зворотного зв'язку між громадянами та представниками владних структур, недопущенні порушень прав людини з боку останніх. При чому сьогодні акцент робиться не просто